

«КОНСТИТУЦІЯ ПИЛИПА ОРЛИКА»: ПРОБЛЕМНО-ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ВИМІР*

І. І. Діптан

Аналізуються ймовірні джерела створення «Конституції» 1710 року: «гетьманські статті» другої половини XVII ст.; польські «Pacta conventa», національна історико-філософська і політико-правова думка у взаємовпливі з європейською культурою. Розкриваються версії причин з'яви «Конституції»: необхідність унормування взаємин між репрезентантами влади в Козацькій державі; вислід дискусій «Бендерської комісії»; протидія московському абсолютизму. З'ясовується питання дієвості «Конституції»: чи стала вона нормативним документом, повністю або частково запровадженою у Правобережній Україні в 1711–1714 рр., чи незреалізованим, з огляду на поразку мазепинців, маніфестом. Наголошується, що діапазон поцінування пам'ятки коливається від патріотичної гордості за першу українську (понад те – європейську) Конституцію до скептичного сприйняття її як декларативного акта. Підкреслюється наявність наукового різногосся в осмисленні пам'ятки а, відтак, необхідність її комплексного вивчення.

Ключові слова: «Договори і постанови...», «Конституція», «Пакти і конституції...», «Бендерська конституція», парламентаризм, республіка, Пилип Орлик, старшина, козацтво.

Диптан І. І. «Конституция Филиппа Орлика»: проблемно-историографическое измерение

Анализируются вероятные источники создания «Конституции» 1710 года: «гетманские статьи» второй половины XVII в.; польские «Pacta conventa», национальная историко-философская и политико-правовая мысль во взаимовлиянии с европейской культурой. Раскрываются версии причин создания «Конституции»: необходимость регламентации отношений между представителями власти в Казацком государстве; результат дискуссий в «Бендерской комиссии»; противодействие московскому абсолютизму. Исследуется вопрос действенности «Конституции»: стала ли она нормативным документом, полностью или частично реализованным в Правобережной Украине в 1711–1714 гг., или нереализованным, вследствие поражения мазепинцев, манифестом. Подчеркивается, что диапазон оценки документа – от патриотической гордости за первую украинскую (более того – европейскую) Конституцию до скептического восприятия её как декларативного акта. Акцентируется на необходимости комплексного изучения документа вследствие контриверсионного его прочтения.

Ключевые слова: «Договоры и постановления...», «Конституция», «Пакты и конституция...», «Бендерская конституция», парламентаризм, республика, Филипп Орлик, старшина, казачество.

Diptan I. I. «Constitution of Pylyp Orlyk»: Problems and Historiographic Approach

The suggested sources of creation of the «Constitution» 1710 are analysed: «hetman's articles» of the second half of XVII century; «Pacta conventa», national historical philosophical and political law thought in correlation with European culture. The reasons of creation of the «Constitution» are revealed: the necessity to regulate the relations between government representatives in Cossack's state; the consequences of the discussions of «Benderska commission»; the opposition to Moscow absolutism. The problem of the «Constitution» effectiveness is highlighted: either it became legal document, completely or partially adopted in Right-bank Ukraine in 1711–1714, or it was an unrealized manifest, due to the defeat of Masepa's followers? It is assumed that evaluation of the document varies from patriotic pride for the first Ukrainian (even more – European) Constitution, to a sceptical treating the document as a declarative act. An ambiguous interpretation of the document in the historical and law researches stimulates its further integrated study.

Keywords: «Treaties and resolutions», «Constitution», «Pacts and constitution», «Constitution of Bandera», parliamentarism, republic, Pylyp Orlyk, starshyna, Cossacks.

Контраверсійними в осмисленні пам'ятки. У «Договорах і постановах...» «Конституції» Пилипа Орлика є ще низка прочитуються лише опосередковані проблем. Зокрема, дискусійним залишається питання про джерела, ідеологію згадки про Зборівський (1649) і Переяславський трактати, політико-пра-

Діптан Ірина Іванівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка

*Закінчення. Початок див. у «ТМ», № 3, 2013

вову практику у Війську Запорозькому. Відтак судження учених базуються на осмисленні ними змісту пам'ятки в контексті доби.

М. Костомаров уподібнював «Конституцію» «гетьманським статтям», що їх уклали володарі булави з московськими царями. При цьому доволі скептично висловлювався про їх практичне значення: «... мало знаменательны и неважны в истории могут казаться статьи..., так как новый гетман избирался в чужой стороне не всем козацеством и не с согласия всей Украины...» [23, с.151].

М. Грушевський, порівнявши політичні документи гетьманських урядів І. Виговського та П. Орлика, стверджував, що «... свій політичний досвід останніх десятиліть товариші Мазепи реалізують в постановках своєї хартії, які нормують українське народоправство, заводячи норми представительства, запобігають кривдам козачої сіроми і селянства, і т. д.» [11, с. 394].

М. Драгоманов убачав у акті 5 (16) квітня 1710 р. закономірний вислід волелюбності, демократизму козацької спільноти, освіченості її керманців. Зауважував, що ще «... од часів перших повстань проти Польщі за Косинського і Наливайка до Гадяцької комісії 1658 р. росла й яснішала думка про національну волю й свою вправу [...]. Взаємини між усіма верствами громади української... робили те, що між тодішніми козаками були люди, які могли виложити ті всі вільні думки, демократичні й майже чисто республіканські, й письменно, й навіть із примітками з історії своєї і чужої...» [17, с. 418].

О. Оглоблин однозначно стверджував, що «... Бендерська конституція була витвором колективної української політичної думки, підсумком тих обговорень і дискусій, що проходилися на еміграції взимку 1709–1710 року, а може ще й за Мазепи. Можна думати, що головним редактором Бендерської конституції був Пилип Орлик» [32, с. 381].

М. Василенко, ніби передбачаючи оцінні судження частини сучасних учених, попереджував про необхідність не формального, а сутнісного сприйняття документа: «Форма присяги и договора напоминают *роста conventa* польських королей. Не лишено вероятия, что этот акт оказал влияние и на форму договора с Орликом. Но, с другой стороны, договор с Орликом, так прост, что мог быть составлен и без предварительных образцов» [6, с. 377].

Дослідник переконаний, що пункти Орлика відображали національну суспільно-політичну думку, були спробою юридичного оформлення державницьких устремлінь генеральної старшини, які визріли «...в течение второй половины XVII века» [6, с. 380]. М. Василенко наголошував, що, хоча Конституція 1710 р. мала конкретних авторів, усе ж за ними

стояла всеукраїнська козацько-старшинська спільнота: «... идеи эти не могли родиться сразу, неожиданно, за границей, а были вывезены из Украины, где они возникли под влиянием реальных соотношений жизни...» [6, с. 371].

В. Замлинський стверджував, що «...навряд чи такий документ міг бути вироблений одним Орликом зі старшиною. Все свідчить про те, що в ньому були закладені за довге життя думки самого Мазепи» [19, с. 347].

М. Томенко вважає, що Конституція 1710 р. «... написана під значним впливом ідей західноєвропейського парламентаризму...» [45, с. 13]. Про західноєвропейську політико-правову думку як джерело творення документа говорять В. Бадяк і М. Рогович [4, с. 12].

Л. Шендрик звертається до витоків державницької ідеї в Україні, її тисячолітнього розвитку. Дослідниця розмірковує так: «Першими в Україні-Русі думку про виникнення держави на ґрунті суспільного договору поміж князем та народом висловив автор «Слова о полку Ігоревім» [...]. Першим, хто здійснив на практиці укладання такого договору, був Пилип Орлик» [54, с. 85]. Суголосно Л. Шендрик розмірковує П. Радько: «... у Конституції Пилипа Орлика, творчій та епістолярній спадщині гетьмана відображені історія та традиція українського народу періоду Київської Русі, польсько-литовської доби, Гетьманщини, ... сфокусовані політичні та соціально-економічні уявлення і намагання українського народу» [38, с. 15].

О. Прицак розглядав Конституцію 1710 р. як результат порозуміння трьох основних політичних сил Козацької держави, документ співпраці політемігрантів і старшини Лівобережжя. Учений проаналізував примітки П. Орлика до латинського акта: «Я один зложив найбільшу частину договору... Поміж особами, що обмірковували точки цього документу, були пп. Войнаровський, Гордієнко, Горленко, Ломиковський, Мирович, Максимович, Карпенко..., були зі мною на нарадах люди світського й духовного стану та численні знатні особи, що відвели наші рішення на Україну...» [35, с. 6]. Тобто, на думку О. Прицака, Конституція була загальноукраїнським актом.

Для В. Горобця конституційний акт 1710 р. «складений за зразком «*роста conventa*» –угод, що їх уклала польська шляхта зі своїми виборними королями...» [9, с. 41–42]. Аналогічно розмірковують О. Алфьоров [15, с. 5], О. Субтельний [43, с. 61] та Н. Яковенко [55, с. 237], котрі вважають річпосполитську політико-правову традицію джерелом творення документа.

Найфаховіше підійшов до розв'язання проблеми авторитетний правник О. Кресін. У своїй монографії він стверд-

жує: «Пакти...» систематизували та розвинули положення, що були апробовані у договорах Війська Запорозького з Російською державою, підсумували правовий зміст конституційних нововведень часів правління Івана Мазепи та здобутки української політичної та правової думки другої половини XVII – початку XVIII століття. Саме сукупність згаданих пам'яток, прецедентів та ідей стала головним джерелом «Пактів...» 1710 року. І хоча ми не відкидаємо можливий вплив іноземних нормативних актів..., проте вважаємо, що «Пакти...» були органічним продовженням розвитку українських політичних та правових практики, думки, культури» [25, с. 219].

В. Смолій, погоджуючись із основними тезами О. Кресіна, водночас наголошує, що необхідно глибше й усебічніше з'ясувати джерельно-ідеологічне підґрунтя пам'ятки. Учений вважає, що «...не можна ігнорувати давньоруську традицію, до якої козацька еліта постійно апелювала..., коли опинялася перед необхідністю доведення тягlosti й правомірності своїх політичних прав і вимог» [34, с. 11]. Варто пам'ятати, що «...потужним ідейно-ідеологічним струменем для козацької старшини другої половини XVII – початку XVIII ст. мав стати інтелектуальний багаж Києво-Могилянської академії, професура якої... ретранслявала та продукувала передові для свого часу політико-правові ідеї...», що «... вихідцями із киево-могилянського інтелектуального середовища були... і гетьман Іван Мазепа, і... Пилип Орлик. [...], а ... звідси – прямий вихід на зразки античного політичного мислення, політичні ідеали парламентаризму О. Кромвеля та Дж. Ліберна, політико-філософські трактати ранньої доби І. Альгузія, Г. Гроція, Н. Макіавелі, Ж. Бодена, Б. Спинози, Дж. Мільтона, Дж. Гаррингтона, Т. Гоббса, Дж. Локка, С. Пуффендорфа, Т. Мора та інших європейських політичних теоретиків, праці яких були добре відомими в Україні» [34, с. 12].

Отже, для академіка В. Смолія «Договори і постанови...» мають глибинне самобутнє політико-правове підґрунтя. Водночас вивчати їх необхідно у європейському контексті, у руслі ідеології раннього Просвітництва, паростків раціоналістичного світобачення, позаяк «на західні цивілізаційні зразки орієнтувалася й частина козацької еліти як у практичній площині функціонування національних державних інститутів, так і у сфері юридичного обґрунтування певних політичних акцій і вироблення нормативів політичної поведінки репрезентованого нею суспільства» [34, с. 13].

Отже, проблема джерел «Договорів і постанов...» не втрачає своєї актуальності. Чимало «орликознавців» узагалі оминали

її, обмежившись аналізом структури та коментуванням статей пам'ятки. Судження тих дослідників, які з'ясовували її джерельне підґрунтя, не є однозначними: угода як український варіант польських «Pacta conventa» (О. Алфьоров, В. Горобець, Д. Журавльов, О. Субтельний, Н. Яковенко); документ, який має українське походження, але не позбавлений впливу європейської правової культури (найпереконливіше цю тезу викладено в дослідженнях М. Василенка, О. Кресіна, В. Смолія, П. Радька).

У науковій літературі побутують різні версії причин створення в означений час і у відповідній формі «Договорів і постанов...». Суперечливість, складність еміграційного життя, дієвість запорозького чинника – саме ці фактори порозуміння, втіленого в угоді 5 (16) квітня 1710 р., прочитуються в дослідженнях низки учених.

Так, М. Костомаров, проаналізувавши «статті», зробив висновок, що «уступка... в пользу запорожцев была неизбежным плодом того положения, в каком находился Орлик, избранный в гетманы на чужой стороне и не имевший за собой никакой действующей силы, кроме сечевиков» [23, с. 152–153].

Погоджуються з визначальною роллю запорожців і їх отамана в розробці угоди й деякі сучасні науковці. Так, Л. Мельник стверджує, що, аби «...спертися на власні військові сили, а ними в тих умовах могли бути лише запорожці, П. Орлик та старшина вирішили юридично закріпити свої взаємини» [31, с. 16]. На «нове піднесення політичної ваги Коша... в умовах військово-політичних потрясінь в Україні, спричинених виступом... Мазепи...», вказує В. Горобець. «Принципова позиція, – продовжує вчений, – зайнята запорожцями на чолі з ...Костем Гордієнком..., на тлі загальної нерішучості українського суспільства та двозначності позиції значної частини лівобережної старшини, змушує гетьманський уряд... визнати принципово новий статус Запорожжя..., який було закріплено нормами Бендерської конституції 1710 р.» [9, с. 41].

Переважна більшість дослідників наголошує на ключовій причині з'яви документа – нагальній необхідності розв'язання наріжної проблеми функціонування Козацької держави з часу її постановня – урегулювання шляхом юридичного оформлення політико-правових відносин між носіями вищої влади (гетьманом і генеральною старшиною) і Запорожжям, яке домагалось політичної суб'єктності.

Найкраще механізм дії означеного чинника розкрито в історико-правовій студії М. Василенка. Учений наголошував на провідній ролі української еліти у

створенні знакового акта: «Основною думкою договору було... подчинение гетмана власти генеральной старшины и её главному органу – Генеральной Раде, составленной из представителей наиболее влиятельного и зажиточного класса того времени» [6, с. 383]. Задля обґрунтування засадничого положення академік здійснив дискурс козацько-старшинських домагань за володарювання Д. Многогрішного, І. Самойловича та І. Мазепи. «Как сильный и экономически влиятельный класс, – подчеркнул ученый, – старшина сложилась на Украине к концу XVII и началу XVIII ст. ... Естественно, что у старшины обнаруживалось стремление и юридически закрепить за собою это влияние. На пути к этому стояла... гетманская власть, имевшая в своих руках много ... прерогатив. К ограничению их и стремилась старшина» [6, с. 373]. В «гетьманських статтях» за доби Руїни, Коломацьких 1687 р. повсякчас звужувалася компетенція козацького керманіча; натомість царський уряд, надаючи певні гарантії лояльній старшині, узалежнював її від себе. Та «интересы русской великодержавности и... генеральной старшины не только разошлись, но столкнулись. [...] старый гетман связал свою судьбу с интересами генеральной старшины...» [6, с. 375].

На переконання М. Василенка, звернення гетьманського оточення ще в 1707 р. до Гадяцької угоди 1658 р. «...свидетельствует о том, что среди старшины бродили политические замыслы и что она стала тогда задумываться над юридическим положением и строем своей родины» [6, с. 375].

Учений говорив про ключову роль старшини у виступі І. Мазепи; зауважував, що по його смерті вона мала стати надактивною. Понад піврічний період безгетьманства політемігрантів історик пояснював намаганням останніх «выбору Орлика... придать всеукраинский характер» [6, с. 376], відтак, домовлялися з однимумцями в Гетьманщині. «Старшина, – продолжал свой доклад автор, – в первый раз после Богдана Хмельницкого, производила выборы... вполне свободно, без участия и давления какой-нибудь посторонней власти...»; «будучи господином положения...» і, водночас, побоюючись відродження самовладдя володарів булави (як Орлика, так і його наступників), вирішила «... предъявить известные обязательства вновь избранному гетману. Так... фактически возник «договор» [6, с. 376].

Зауважував М. Василенко і «запорозький чинник» у з'яві «Договорів і постанов...», позаяк «Запорозьке играло видную роль в деле разрыва Украины с Москвой, его... интересы заняли в договоре особое место» [6, с. 380]. Отже, для академіка «Договори і постанови...» – знаковий, вікопомний акт, що став закономірним

вислідом еволюції суспільно-політичної думки козацької еліти упродовж другої половини XVII – початку XVIII ст., превалювання у її устремліннях засад республіканізму та демократизму.

На думку багатьох дослідників, «однією із найважливіших подій, що пояснюють причини появи Конституції 1710 року та стали безпосередньою її передумовою...», була суперечка та судовий процес між Андрієм Войнаровським та українською старшиною восени 1709 року» [25, с. 198]. Підґрунтя процесу – у специфіці управління фінансами у Війську Запорозькому (невідокремленості гетьманської казни від загальнодержавної). Н. Яковенко пояснює, що для політемігрантів «... плани реваншу значною мірою залежали від грошей, цього споконвічного «нерву війни». Тому після смерті Мазепи з особливою гостротою постало питання про його спадщину, що включала і цінності військової скарбниці, і приватні надбання найбагатшої в Козацькій державі людини...» [55, с. 236]. Відмова А. Войнаровського – племінника та спадкоємця І. Мазепи – від гетьманства, але не від скарбу й породила суперечку між ними – з одного боку, та генеральною старшиною із запорожцями – з другого. Драматизм подій в історичному контексті пречудово змальовано в низці досліджень. Ми ж зосередимося на політико-правових оцінках роботи «Бендерської комісії» (сама таку назву отримав увесь період – жовтень–листопад 1709 р. – протистояння козацького генералітету, підтриманого запорожцями, з А. Войнаровським).

О. Кресін, аналізуючи документи, що передували кінцевому присуду шведського «арбітра», підсумовує: «... дискусія сприяла ревізії самих основ держави і права Гетьманщини. Крім того, вперше після тривалого часу дискусія велася публічно, а не у вузькому змовницькому колі, справи державної ваги вирішувалися правовим, а не авторитарним чи насильницьким шляхом. [...] усвідомлена старшиною під час «Бендерської комісії» необхідність юридичного закріплення повноважень владних структур Гетьманщини стала однією з головних передумов появи «Пактів й конституцій...» [25, с. 203–204].

Отже, дослідники зауважують комплекс чинників, що зумовили з'яву вікопомного акта, як-то: необхідність унормування правових взаємин між репрезентантами влади в Козацькій державі; інтереси «... козацької старшини, матеріальний статок якої фактично перетворював її на основного реального конкурента українському абсолютизму на політичному рівні» [34, с. 11]; «Бендерська комісія» як каталізатор порозуміння тощо. Найголовніше ж, – на думку В. Смолія, – що «Договори і постанови...» відбивають

цілий пласт політичного життя суспільства, яке після Полтавської катастрофи постало перед новими викликами, від пошуків адекватної реакції на які залежала вся подальша еволюційна перспектива української державності [34, с. 11].

Варіативною є відповідь на питання про дієвість «Договорів і постанов...».

М. Грушевський вважав, що проголошеним у «хартії» «... принципам ... не суджено було осуществиться» [13, с. 249], «...бо одержати правління цим людям ніколи не вдавалося» [12, с. 84]. Тотожно відгукувалися про незреалізованість трактату В. Різниченко («Договору сьому не довелось опісля здійснитись...» [39, с. 9]) і Д. Дорошенко («Але далеко тяжче, ніж скласти, було провести цю конституцію в життя» [16, с. 385]). Ще категоричніше висловлювався Д. Яворницький: «...умови цього договору... не були виконані і уже під час складання їх дехто не вірив у можливість повного виконання...» [56, с. 300].

М. Василенко наголошував на еволюції сприйняття угоди його творцями: «Самий «договор» составлен с полным убеждением в скором возвращении на родину, где договор будет иметь юридическую силу для всей Украины. В момент составления он, поэтому, представлялся вполне реальным, а не теоретическим проектом, каким стал впоследствии, когда возвращение составителей его на Украину стало невозможным» [6, с. 376]. «Договор Орлика, – підсумовував учений, – не был проведён в жизнь. Этому помешали... обстоятельства» [6, с. 383].

Аналогічно щодо чинності документа висловлювалися І. Крип'якевич («Конституція не ввійшла в життя...» [26, с. 218–219]) та О. Апанович («не була втілена в життя...» [2, с. 220]). Тотожним є висновок А. Смолки [42, с. 191].

Дещо суперечливими є роздуми П. Радька: «...Конституція опинилася мертвонародженою, адже [...] Україна так і не отримала свободу. Якщо хто-небудь і слідував законам першої Конституції України, то тільки декілька тисяч українців, які знаходилися у змушеній еміграції» [38, с. 302].

О. Лукашевич і К. Манжул вважають, що незреалізованість документа зумовлена застереженням у ньому домагань «антагоністичних соціальних сил українського суспільства» [29, с. 23].

В. Ульяновський, указуючи на недієвість Конституції, пояснює: «... після Прутського миру еміграція втратила надію повернутися в Україну, а після Ніштадтського миру 1721 року про це взагалі не могло бути й мови. Конституція Орлика... не діяла в Україні і втратила свою силу як юридичний акт навіть в емігрантських колах» [48, с. 439]. На думку О. Алфьорова, «... «Договори і постанови» так і залишилися лише теоре-

тичними намірами – їм не судилося бути втіленими в життя, оскільки післямазепинська еміграція не змогла повернутися до влади в Україні, а українські гетьмани, що постали в Гетьманщині в XVIII ст., вже могли лише покірно йти в руслі російської імперської політики» [15, с. 5].

Як завжди аргументованим бачиться присуд О. Кресіна: «Пакти...» 1710 року залишилися лише конституційним проектом і не були застосовані на практиці. На Правобережній Україні, де український еміграційний уряд у 1711–1714 роках отримав владу завдяки серії міжнародних договорів, не було умов для їх застосування...» [25, с. 206].

Отже, значна частина дослідників, зважаючи на невдачу визвольних задумів П. Орлика, заперечує чинність «Договорів і постанов...». Але чимало вчених дотримуються іншої точки зору.

Так, О. Прицак стверджував, що «влада ... П. Орлика поширювалася на Правобережну Україну...» [35, с. 5], де й діяла українська конституція протягом 1710–1714 рр. В. Замлинський був переконаний, що «... Конституція не лишилася лише пам'яткою суспільно-політичної думки; до 1714 р. вона була діючим нормативним актом на Правобережній Україні і була розіслана у полкові та курінні канцелярії» [19, с. 348]. П. Гончарук [8, с. 17], В. Горобець [9, с. 42], Л. Мельник [31, с. 23], М. Томенко [45, с. 13] і Л. Шендрик [54, с. 92] упевнені в дієвості «Договорів і постанов...» на Правобережжі упродовж означеного періоду.

Дещо обережніше про чинність акта висловлюється Т. Чухліб: «... хоча внаслідок постійних військових дій реалізація положень «конституції Орлика» 1710 р. була досить обмежена, однак... протягом декількох років (1710–1713 рр.) її частково намагалися запровадити на теренах Правобережної України» [50, с. 486]. Суголосно міркує Д. Журавльов: Конституція «... якоюсь мірою «діяла» в еміграції та на Правобережжі, контролюваному військами Орлика та Кримського ханства в 1711–1713 рр.» [21, с. 455]. В. Смолій вважає, що говорити про реалізацію на практиці положень укладеного під Бендерами договору можна лише з великою засторогою: для цього не вистачає вагомих доказів [34, с. 14].

Отже, залишається не розв'язаною дилема: «Договори і постанови...» – документ суто теоретичного чи, хоча б частково, і практичного значення?

Діапазон оцінювання значення договору коливається від емоційно-патріотичної, мажорно-піднесеної ноти гордості за першу українську (понад те – першу європейську) Конституцію, до мінорно-скептичної – розуміння документа як

декларативного акта, обумовленого емігрантським відчаєм.

М. Грушевський убачав у «славній хартії» «... відображення поглядів і бажань людей, які зв'язали свою долю з визволенням України. У постановах цих багато нового, такого, що могло б бути важливим кроком уперед у розвитку українського життя» [12, с. 384]. В. Різниченко вважав, що Конституція – «... яскравий показчик постулятив Мазепи і всього освіченого тодішнього громадянства» [39, с. 9]. М. Василенко називав документ «... інтересним пам'ятником государственной мысли украинской старшины начала XVIII века, как результат её классового сознания» [6, с. 383]. Н. Полонська-Василенко переконана, що Конституція «була ... маніфестом державної волі української нації перед цілим культурним світом...» [36, с. 78]. Аналогічно поцінював пам'ятку О. Оглоблин [32, с. 381].

Д. Дорошенко стверджував, що «...конституція перейнята дуже ліберальним і демократичним духом, що ставить її в ряди найінтересніших пам'яток політичної думки того часу в цілій Європі» [16, с. 385]. Д. Яворницький звертався до українських істориків, у очах яких ці постанови повинні мати особливу вагу [56, с. 300]. О. Прицак пропонував відзначити в незалежній Україні 5 (16) квітня як День Конституції [35, с. 5]. А. Смолка сприймає Конституцію як «...визначний український народно-політичний документ» [42, с. 174].

О. Альфьоров стверджує, що «... «Договори і постанови» стали своєрідним підсумком державотворчої діяльності українських гетьманів XVII ст. Крім того, це є документ, який легалізував продовження курсу гетьмана Івана Мазепи на визволення Української козацької держави з-під панування російського царя та укладення договорів з іншим монархом, який би гарантував права і вольності Війська Запорозького» [15, с. 5]. Для В. Ульяновського «... «Конституція Орлика» стала важливою віхою розвитку української державницької ідеї...» [48, с. 439].

Дуже стримано поцінює документ Н. Яковенко: «...прийняття Військом Запорозьким власних *pacta conventa* справді було великою подією, засвідчивши, що Козацька держава вперше «самоусвідомила» себе і «задумалася» над фіксацією на формальному рівні власних державних актів та законодавчим закріпленням прав і обов'язків володаря і громадян» [55, с. 238].

Д. Журавльов полемізує з палкими шанувальниками Конституції, для котрих «...документ є надзвичайно важливою складовою національного історичного міфа...» [21, с. 455]. Автор наголошує, що Конституція «...була дуже компромісною і

виробленою за надзвичайних умов...» [21, с. 455].

Доволі неоднозначно сприймає «Договори і постанови...» О. Субтельний. З одного боку, «з погляду тогочасних вартостей *Pacta et Constitutiones* сповнені духу просвітництва й добрих намірів» [43, с. 65]. Але з іншого – «...не варто поспішати з висновками щодо того, наскільки реальними були пропоновані заходи й чи могли вони бути здійснені» [43, с. 65]. Учений конкретизує мовлене таким чином: «...автори документа поступалися речами, якими не володіли. Наприклад, «конституція» різко обмежувала прерогативи гетьмана, але гетьман у вигнанні багатьма з цих прерогатив користувався не міг; у деяких статтях старшина погоджувалася утримуватися від корупції та визиску селян і козаків, але на такі поступки їй не важко було зважитися, оскільки вона нічим не володіла, окрім хіба що одягу на своїх плечах; запорожцям обіцяно землі в пониззі Дніпра, але тими землями володіла Росія» [43, с. 65].

Звісно, роздуми вченого-історика, оперті на реалії і перспективу розвитку подій, обумовили переважно історичне прочитання сутності та значення документа. Відтак вкотре доцільно звернутися до аналітики вченого-правника.

О. Кресін, визначаючи «Договори і постанови...» як перший український конституційний проект, який заклав правові основи представницького правління та парламентаризму, водночас сумнівається щодо готовності його авторів дотримуватися задекларованих принципів. З'ясовуючи питання влади в документах та діяльності української політичної еміграції після 1710 р. (ідеться про інструкцію П. Орлика своїм послам щодо переговорів із Кримом (грудень 1711 р.); привілеї Оттоманської Порти Війську Запорозькому від 1711 та 1712 рр., лист гетьмана до французького посла в Туреччині Дезайера від 4 травня 1712 р.), дослідник формулює невтішні висновки. По-перше, «...вже через півроку після прийняття «Пактів...»... Пилип Орлик почав відходити від їх положень, намагаючись посилити свою владу за допомогою зовнішніх чинників – через введення потрібних для цього правових норм до договорів із Кримським ханством та Оттоманською Портою...»; по-друге, «принаймні з 1714 року Запорозька Січ визнала над собою протекторат Кримського ханства та не визнавала над собою влади уряду Пилипа Орлика» [25, с. 220–221]. О. Кресін підсумовує, що «...право не стало визначальним інструментом регулювання політичних процесів в українському суспільстві...» [25, с. 221], а політичний компроміс (гетьман-старшина-кошове товариство), надбанням якого були «Пакти...», виявився надто хитким.

Відтак, розглядаючи значення «Договорів і постанов...», маємо поцінувати їх двоаспектно: як непроминальну пам'ятку політико-правової думки українства другої половини XVII – початку XVIII ст. і як документ, чия зреалізованість (навіть потенційна, за сприятливих обставин) – під знаком питання.

С. Грабовський, С. Ставряні, Л. Шкляр – автори «Нарисів з історії українського державотворення» – порівнюють ідеї, висловлені в «Договорах і постановах...», із тими, що превалювали в сусідніх державах: «Україна, як одинокий острів, перебувала в океані західних і східних монархів, імперій, деспотій, де політична еліта в кращому випадку схилилася до ідеї «освіченого абсолютизму». Лише Англія, Нідерланди та Швейцарія на той час втілювали принципи конституціоналізму в політичну й правову практику. Тому українська державність виявилася сильною передусім своїми ідеалами, які випередили на століття загальний суспільно-політичний розвиток у східно-європейському регіоні» [10, с. 249].

Т. Чухліб підкреслює самобутність і синергетичність Конституції 1710 р. З одного боку, вона «...переконаливо засвідчила прагнення більшої частини тогочасної української еліти жити згідно з власними звичаями, традиціями і законами, які спиралися на глибокий демократизм козацтва й не мали нічого спільного з організацією суспільства й влади в Росії» [52, с. 28]. З іншого боку, політична культура українських козаків сформувалася на «...притаманних усій Європі ідеалах лицарства та шляхетської демократії. Конституційні положення виразно продемонстрували органічну належність українського світу до європейської цивілізації» [52, с. 28].

Отже, проведений історіографічний зріз проблематики теми засвідчує, що, по-перше, наукова «орликіана» – вельми репрезентативна. По-друге, слухним і обґрунтованим є звернення академіка В. Смолія до гуманітаріїв: «...дати відповіді на цілу низку спірних питань, пов'язаних з комплексним дослідженням «пам'ятки»...» [34, с. 14].

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович В. *Последние времена козачества на правой стороне Днепра* / В. Антонович // Антонович В. *Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори* / В. Антонович. – К.: Либідь, 1995. – С. 252–371.
2. Апанович О. *Гетьман України – емігрант Пилип Орлик* / О. Апанович // Апанович О. *Гетьмани України і кошові отамани Запорізької Січі* / О. Апанович. – К.: Либідь, 1995. – С. 209–253.
3. Артамонов В. *Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709–1714 гг.)* / В. Артамонов. – М.: Наука, 1990. – 208 с.

4. Бадяк В. *Державно-правові погляди Пилипа Орлика і європейські політичні теорії 17–18 ст.* / В. Бадяк, М. Рогович // *Державність*. – 1994. – № 1–2. – С. 12–13.

5. Борщак І. *Мазепа. Орлик. Войнаровський. Історичні есе* / І. Борщак. – Львів: Червона калина, 1991. – 256 с.

6. Василенко Н. П. *Конституція Філіппа Орлика* / Н. П. Василенко // «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / відп. ред. В. А. Смолій; упорядники М. С. Трофимук, Т. В. Чухліб. – Львів: Світ, 2011. – С. 369–387 (факсимільне відтворення публікації 1929 року).

7. Возняк М. *Бендерська комісія по смерті Мазепи* / М. Возняк // *Мазепа: збірник*: у 2-х т. – Варшава, 1938. – Т. 1. – С. 107–132.

8. Гончарук П. *Провісник української конституційної державності* / П. Гончарук // *Київська старовина*. – 2007. – № 6. – С. 11–29.

9. Горобець В. *Запорозький Кіш в політичній структурі України (друга половина XVII – початок XVIII ст.)* / В. Горобець // *Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості: матеріали міжнародної наукової конференції*. – К.: Запоріжжя, 1997. – С. 33–43.

10. Грабовський С. *Нариси з історії українського державотворення* / С. Грабовський, С. Ставряні, Л. Шкляр. – К.: Генеза, 1995. – 608 с.

11. Грушевський М. С. *Виговський і Мазепа* / М. С. Грушевський // *Грушевський М. С. Твори: у 50 т. / редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирчи та ін.; голов. ред. П. Сохань*. – Львів: Світ, 2005. – Т. 2: *Серія «Суспільно-політичні твори (1907–1914)»*. – С. 386–396.

12. *Грушевський М. Ілюстрована історія України з додатками та доповненнями* / М. Грушевський / укладачі Й. Й. Брояк, В. Ф. Верстюк. – Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2006. – 736 с.

13. *Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа* / М. С. Грушевский. – К.: Лыбидь, 1990. – 400 с.

14. *Грушевський М. Шведсько-український союз 1708 р.* / М. Грушевський // *Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського* / упоряд. А. Демиденко. – К.: Веселка, 1992. – С. 42–56.

15. *Договори і постанови* // упорядник О. Альфьоров. – *Наукове видання*. – К.: Темпора, 2010. – 156 с., іл.

16. *Дорошенко Д. І. Нарис історії України* / Д. І. Дорошенко / передмова І. О. Денисюка. – Львів: Світ, 1991. – 576 с.

17. *Драгоманов М. П. Шевченко, українофіли й соціалізм* / М. П. Драгоманов // *Драгоманов М. П. Вибране («... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні»)* / М. П. Драгоманов: упоряд. та авт. іст.-біограф. нарису Р. С. Міщук: прим. Р. С. Міщук, В. С. Шандри. – К.: Либідь, 1991. – С. 327–429.

18. *Єнсен А. Мазепа: Історичні картини* / А. Єнсен. – К.: Український письменник, 1992. – 205 с.

19. *Замлинський В. Пилип Орлик* / В. Замлинський // *Історія України в особах: IX–XVIII ст.* / В. Замлинський (кер. автор. колект.), І. Войцехівська, В. Галаган та ін. – К.: Україна, 1993. – С. 345–354.

20. *Жуковський А. Нарис історії України* / А. Жуковський, О. Субтельний / ред. Я. Грицак, О. Романів. – Львів: Вид-во Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові, 1992. – 230 с.

21. *Журавльов Д. В. «Бути чи не бути», або Пригоди українського Дон-Кіхота (П. Орлик)* / Д. В. Журавльов // *Журавльов Д. В. Усі гетьмани*

України / Д. В. Журавльов. – К. : Гетьман, 2012. – С. 445–464.

22. Костомаров Н. Мазепа / Н. Костомаров. – М. : Республіка, 1992. – 385 с.

23. Костомаров Н. Мазепинці / Н. Костомаров // Український історичний журнал. – 1990. – № 10. – С. 148–159.

24. Кресін О. «Мазепинці»: державність і суверенність / О. Кресін // Гетьман. Шляхи : науково-популярне видання / упорядн. Ольга Ковалевська; автор. колектив О. Кресін, С. Павленко, О. Сокирко, В. Станіславський. – К. : Темпора, 2009. – С. 229–247.

25. Кресін О. В. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття : монографія / О. В. Кресін. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – 468 с.

26. Крип'якевич І. Історія України / І. Крип'якевич / відп. редактори Ф. П. Шевченко, Б. З. Якимович. – Львів : Світ, 1990. – 520 с.

27. Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик / Б. Крупницький // Історичні постаті України: Історичні нариси : зб. / упоряд. та автор вступної статті О. В. Болдирев. – Одеса : Маяк, 1993. – С. 337–383.

28. Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672–1742): його життя і доля / Б. Крупницький. – К. : Дніпро, 1991. – 80 с.

29. Лукашевич О. «Конституція» Пилипа Орлика – історико-правова пам'ятка XVIII ст. / О. Лукашевич, К. Манжул. – Харків : Основа, 1996. – 35 с.

30. Маркевич Н. История Малороссии: в 5-ти томах / Н. Маркевич. – М., 1843. – Т. 4. – С. 325–338.

31. Мельник Л. Гетьманщина першої чверті XVIII ст. / Л. Мельник. – К. : ІЗМН, 1997. – 232 с.

32. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / О. Оглоблин. – Нью-Йорк – Париж – Торонто : записки наукового товариства імені Т. Шевченка, 1960. – Т. 170. – 410 с.

33. Павленко С. О. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники / С. О. Павленко. – К. : Вид. дім. «КМ Академія», 2004. – 602 с.

34. «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / відп. ред. В. А. Смолій; упорядники М. С. Трофимук, Т. В. Чухліб. – Львів : Світ, 2011. – 440 с. : факсиміле.

35. Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика. 1710 рік / [пер. з латин. та примітки М. С. Трофимука; передмова та загальна наукова редакція О. Прицака; післяслово О. П. Трофимука та М. С. Трофимука. – К. : Веселка, 1994. – 77 с.

36. Полонська-Василенко Н. Історія України : у 2 т. – Т. 2. – Від середини XVII століття до 1923 року / Н. Полонська-Василенко. – К. : Либідь, 1992. – 608 с.

37. Прицак О. Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною на початку другого десятиліття вісімнадцятого століття / О. Прицак // Український археографічний щорічник. – Вип. 1 (4). – К., 1992. – С. 307–320.

38. Радько П. Г. Національні традиції державотворення в контексті Конституції Пилипа Орлика [текст] : монографія / П. Г. Радько; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – Полтава : ТОВ «Фірма «Техсервіс», 2010. – 348 с.

39. Різниченко В. Пилип Орлик. (Гетьман-емігрант). Його життя і діяльність. (З нагоди 175 роковин з часу його смерті.) / В. Різниченко. – К. : МГП «Інформ ОТСервіс», 1991 (репринтне відтворення 1918 року). – 48 с.

40. Скальковський А. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / А. Скальковський. – Дніпропетровськ : Січ, 1994. – 678 с.

41. Смолій В. Українська державна ідея XVII – XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації / В. Смолій, В. Степанков. – К. : 1997. – 368 с.

42. Смолка А. О. Соціально-економічна думка та політика в Україні XVII – початку XVIII ст. / А. О. Смолка. – 2-ге доповнене видання. – К. : Українське видавництво, 2007. – 224 с.

43. Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. / О. Субтельний. – К. : Либідь, 1994. – 240 с.

44. Сушинський Б. І. Козацькі вожді України. Історія України в образах її вождів та полководців XV–XIX ст. Історичні есе у 2-х томах. – Том II. (Друге доповнене видання) / Б. І. Сушинський. – Одеса : «ЯВФ», 2006. – 584 с.

45. Томенко М. В. Історія Української Конституції [текст]: навч. посібник / М. В. Томенко. – К. : Освіта, 2009. – 464 с.

46. Трофимук М. Конституція Української Гетьманської держави / М. Трофимук. – К. : Право, 1997. – 160 с.

47. Ульяновський В. Орликіана академіка Миколи Василенка / В. Ульяновський // «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / відп. ред. В. А. Смолій; упорядники М. С. Трофимук, Т. В. Чухліб. – Львів : Світ, 2011. – С. 388–403.

48. Ульяновський В. Пилип Орлик / В. Ульяновський // Володарі гетьманської булави: Історичні портрети (авт. передмови В. А. Смолій). – К. : Варта, 1994. – С. 419–499.

49. Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава у міжнародних відносинах 1648–1714 рр. / Т. Чухліб. – К. : Інститут історії України НАН України, 2003. – 518 с.

50. Чухліб Т. Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721 рр. / Т. Чухліб. – 3-тє вид., випр. і доповн. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2009. – 616 с.

51. Чухліб Т. В. Останній володар булави на Правобережній Україні (Пилип Орлик. 1710–1713) / Т. В. Чухліб // Чухліб Т. В. Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663–1713) / Т. В. Чухліб. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2004. – С. 245–260.

52. Чухліб Т. Пилип Орлик / Т. Чухліб. – К. : Видавець : ПП Наталія Брехуненко, 2008. – 64 с.

53. Шевчук В. Козацька держава / В. Шевчук. – К. : Абрис, 1995. – 392 с.

54. Шендрік Л. К. П. Орлик / Л. К. Шендрік, О. В. Янович. – Полтава : «Форміка», 2005. – 140 с., 20 іл.

55. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття / Н. Яковенко. – К. : Генеза, 1997. – 312 с.

56. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків : у 3-х томах / Д. І. Яворницький / пер. з рос., покажчики І. І. Сварника; упоряд., іл. О. М. Апанович. – Львів : Світ, 1992. – Т. 3. – 456 с.

Цитувати: Діптан І. І. «Конституція Пилипа Орлика»: проблемно-історіографічний вимір / І. І. Діптан // Постметодика. – 2014. – № 2. – Ч. 2. – С. 26 – 33.

© І. І. Діптан, 2013. Стаття надійшла в редакцію 14.10.2013 ■